

Hoorrecht voor leerlingen

Van luisteren naar meedoen

Hans Schuman

PLATFORMPRAKTIJKONTWIKKELING.NL

ONDERZOEK IN HET EDUCATIEVE DOMEIN

In het najaar van 2020 is de beleidsnota Evaluatie en Verbeteraanpak Passend Onderwijs verschenen (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2020). In de voorstellen voor versterking van Passend Onderwijs zien we een aantal opvallende thema's:

- 1. de stip op de horizon is inclusiever, meer thuisnabij onderwijs voor elke leerling;***
- 2. de ondersteuningsbehoefte van de leerling is leidend bij de keuze van de ondersteuning en niet langer het medische label, het bestaande aanbod of de beschikbare middelen, en;***
- 3. de leerling wordt gehoord.***

Dit laatste thema, het hoorrecht van leerlingen, is de focus van dit artikel.

Vanuit ervaringen met het hoorrecht in de rechtspraak worden achtergronden en dilemma's geschetst, gevolgd door aanbevelingen voor het onderwijs.

Citeren als: Schuman, H. (2021). Hoorrecht voor leerlingen. *Van luisteren naar meedoen*. Op: PlatformPraktijkontwikkeling.NL. Utrecht: WOSO

Inhoud

Aanleiding	3
Wat is het hoorrecht en waar komt het vandaan?	3
Hoe gaat het hoorrecht in het onderwijs eruitzien?	5
Minderjarigen in civielrechtelijke procedures	7
Verdere versterking hoorrecht minderjarigen binnen de rechtspraak	8
De stem van minderjarigen – Pedagogische en neuropsychologische inzichten en afwegingen	12
Hoorrecht en leeftijd	12
Procespositie en leeftijd	14
Relationele factoren: minderjarigen en volwassenen in interactie	15
Contextfactoren die de rechtspositie van minderjarigen faciliteren	18
De transfer naar Passend Onderwijs	20
Leerlingen binnen Passend Onderwijs en interprofessioneel samenwerken	21
Bronnen	24
Over de auteur	25

Aanleiding

Minister Slob heeft het in zijn verbeteraanpak Passend Onderwijs over een hoorrecht voor leerlingen, dat hij wettelijk wil verankeren. Leerlingen moeten actief betrokken worden bij de besluitvorming over de extra ondersteuning die zij krijgen. Tevens moeten zij de gelegenheid krijgen aan te geven of zij het met die ondersteuning eens zijn en of zij denken dat die voor hen gaat werken.

De minister wil zelfs de mogelijkheid onderzoeken of leerlingen zelf, onafhankelijk van hun ouders, naar de landelijke Geschillencommissie Passend Onderwijs kunnen stappen. Leerlingen moeten ook gebruik kunnen maken van een informatiepunt, ingericht door het samenwerkingsverband, waar zij onafhankelijke informatie, advies en ondersteuning kunnen krijgen (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2020).

Belangrijke vragen voor dit artikel zijn: Wat wordt bedoeld met het hoorrecht voor leerlingen? Waar komt dit idee vandaan? Hoe gaat dat eruitzien in het onderwijs? Kennen we in Nederland al voorbeelden van het hoorrecht voor minderjarigen? Speelt leeftijd een rol bij het hoorrecht? Wat kan het hoorrecht gaan betekenen voor leerlingen zelf, hun ouders, hun leraren en andere professionals die met hen werken? Wat is nodig om dit hoorrecht in het onderwijs praktisch vorm te geven?

Wat is het hoorrecht en waar komt het vandaan?

De minister wil dus binnen Passend Onderwijs een hoorrecht voor leerlingen invoeren. Hij verwijst hierbij nadrukkelijk naar internationale verdragen die door Nederland zijn geratificeerd. Het gaat hier specifiek om het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK) (United Nations, 1989) en het Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (United Nations, 2006). Ratificatie van een internationaal verdrag is nooit vrijblijvend. Met ratificatie verplicht een land zich om uitvoering te geven aan alle afspraken die in het verdrag zijn vastgelegd.

Eén van die afspraken in deze verdragen is dat minderjarigen het recht hebben gehoord te worden over alle zaken die invloed hebben op hun

leven, hun welzijn en hun welbevinden. We vinden die afspraak terug in de artikelen 12, 23 en 24 van het IVRK en in de artikelen 7.3 en 21 van het VN-verdrag Handicap. De verplichting om vorm, inhoud en uitvoering aan dit recht te geven geldt voor alle domeinen van het leven en in “all matters affecting the child” (UNCRC, 2006, par. 26). Deze verplichting is er dus ook voor het onderwijs. Beide verdragen erkennen hiermee minderjarigen als ‘draggers van rechten’.

Maar alleen aanhoren is niet genoeg. De genoemde artikelen benadrukken - evenals de nadere duiding van artikel 12 door het Kinderrechtencomité van de VN (UNCRC, 2006) - dat het erom gaat gewicht toe te kennen aan de stem van minderjarigen. Wat zij te zeggen hebben doet ertoe en volwassenen houden daar rekening mee bij het nemen van beslissingen. Dit betekent voor het onderwijs bijvoorbeeld dat onderwijsprofessionals duidelijk moeten kunnen maken hoe en in welke mate met de mening en het perspectief van de leerling rekening gehouden is in de besluitvorming (Schuman & De Vries, 2020).

De minister focust in zijn verbeteraanpak Passend Onderwijs en het hoorrecht echter specifiek op leerlingen met een beperking en volgt daarin het advies van de Onderwijsraad (2020): *“Om te borgen dat leerlingen met een beperking ondersteuning en toerusting krijgen en deze waar mogelijk gecombineerd worden met thuisnabij en gezamenlijk onderwijs, is gericht beleid nodig. Dat betekent een afbakening van de doelgroep tot jongeren die daadwerkelijk een beperking hebben”* (p. 38).

De raad onderkent dat ook andere groepen leerlingen extra aandacht en ondersteuning nodig kunnen hebben (leerlingen met een leerachterstand of een leervoorsprong), maar adviseert *“het beleid voor deze groepen niet te laten samenvallen met inclusiever onderwijsbeleid voor leerlingen met een beperking. Tenzij het gaat om leerlingen die in beide categorieën vallen. Denk aan een hoogbegaafde leerling met autisme en een leerling met laagopgeleide ouders die een gedragsbeperking heeft”* (p. 38).

Dit lijkt te wringen met het IVRK dat stelt dat *alle* minderjarigen het recht hebben gehoord te worden over *alle* besluiten die van invloed zijn op hun leven, zowel in de school als daarbuiten. Dit recht komt alle leerlingen toe. Het kunnen uitoefenen van dit recht is belangrijk omdat “[t]he views expressed by

children may add relevant perspectives and experience”, en daarom, “should be considered in decision-making, policymaking and preparation of laws and/or measures as well as their evaluation” (UNCRC, 2006, par. 12).

De verdragsteksten positioneren minderjarigen hiermee als mede-vormgevers van de ontwikkeling van een democratische samenleving. Het leren hoe je dat kunt doen, begint al op school en is dus belangrijk voor alle leerlingen. Het IVRK stelt hierbij uitdrukkelijk geen leeftijdsgrens. Dit recht om mee te praten, mee te doen en bij te dragen komt ook toe aan jonge kinderen.

Hoe gaat het hoorrecht in het onderwijs eruitzien?

We weten nog niet hoe dat hoorrecht in Passend Onderwijs er precies uit gaat zien en wat het gaat betekenen voor leerlingen, ouders, leraren en de professionals waarmee samengewerkt wordt. Uit de vorige paragraaf kunnen we wel afleiden welke kant het opgaat. Leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben wegens een beperking, krijgen het recht mee te praten en mee te denken over die ondersteuning en de invloed daarvan op hun schoolloopbaan, hun welzijn en hun welbevinden. Daarbij worden zij serieus genomen. Dit betekent dat de betrokken volwassenen gewicht toekennen aan hun opvattingen en overtuigingen en inzichtelijk maken hoe die terug te zien zijn in de genomen besluiten.

In Nederlandse scholen zijn genoeg voorbeelden bekend waarin leerlingen meepraten over de dagelijkse gang van zaken op school, bijvoorbeeld via leerlingraden, of in de klas bij het opstellen van regels en het realiseren van een voor iedereen veilige leeromgeving. Het hoorrecht zoals de minister dat wil invoeren lijkt echter exclusief bedoeld voor leerlingen met een beperking die extra ondersteuning krijgen in het kader van Passend Onderwijs. Welke ruimte krijgen de andere leerlingen om hun stem te laten horen en invloed uit te oefenen op de soms ingrijpende en complexe beslissingen die voor hen worden genomen? Mogen zij echt meepraten? Hebben zij invloed op de besluitvorming?

We kunnen hierbij denken aan besluitvorming betreffende aanpassing van het onderwijsaanbod voor een bepaalde leerling, een jaar overslaan,

blijven zitten, de inzet van extra ondersteuning, beloningssystemen en/of voorzieningen of een mogelijke verwijzing naar een andere onderwijssetting.

Het gaat hierbij niet alleen over de rol van leerlingen als lerenden. Het gaat erom of wij leerlingen ook waarderen als actieve burgers, als dragers van rechten en plichten die in het onderwijs kunnen oefenen om de eigen opvattingen kenbaar te maken en aan te geven hoe vanuit hun perspectief hun ontwikkeling het beste vormgegeven kan worden.

Leraren geven nogal eens aan dat, bijvoorbeeld, heel jonge leerlingen, leerlingen met een licht verstandelijke beperking of leerlingen met een ernstig verstandelijke en meervoudige beperking die niet in gesproken taal communiceren, niet in staat zijn mee te praten, mee te denken of mee te beslissen over de besluiten die worden genomen. De vraag is echter of de leerlingen (nog) niet in staat zijn dat te doen of dat de volwassenen die met hen werken (nog) niet over de kennis en vaardigheden beschikken om dit mogelijk te maken.

Invoeren van het hoorrecht voor leerlingen die extra ondersteuning krijgen, betekent vanuit het IVRK ook ruimte geven aan leerlingen die op een andere manier dan via praten uiting geven aan hun opvattingen, overtuigingen en voorkeuren. Dat kan bijvoorbeeld via visuele vormen van communicatie, dans, beweging, muziek, gedichten, fotografie, tekenen, drama en schrijven (Harris & Manatakis, 2013).

Voor leraren kan dit betekenen dat zij meer rekening moeten houden met wederkerigheid in interacties met leerlingen en nieuwe manieren moeten leren ontdekken om met leerlingen in gesprek te gaan over wat hen bezighoudt, wat voor hen belangrijk is in het leven en op welke manier zij zich willen ontwikkelen.

Ook voor leerlingen is dit een belangrijk leerproces. Alle minderjarigen lopen immers het risico om ook buiten het onderwijs in situaties terecht te komen waar hun belangen in het geding zijn, hun dagelijks leven soms op zijn kop staat en waarin verwacht wordt dat zij meedenken over oplossingen, zoals in rechterlijke procedures. Voor het invoeren van het hoorrecht in het onderwijs kan het daarom nuttig zijn te leren van ervaringen met het hoorrecht voor minderjarigen in de rechtspraak en hoe dat zich daar heeft ontwikkeld.

Minderjarigen in civielrechtelijke procedures

In civielrechtelijke procedures, waar het gaat om thema's als afstamming en adoptie; gezag, omgangsregelingen en scheiding; en kinderbeschermingsmaatregelen, is het hoorrecht voor minderjarigen van 12 jaar en ouder wettelijk verankerd (Bruning, Smeets, Bolscher, Peper, & De Boer, 2020). In artikel 809 van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (Rv) staat dat de rechter in civiele zaken betreffende het personen- en familierecht, eerst de betrokken minderjarigen vanaf 12 jaar hoort, alvorens een beslissing te nemen.

Kinderen jonger dan 12 jaar *kunnen* in de gelegenheid worden gesteld om hun mening kenbaar te maken. Maar dit behoort tot de discretionaire bevoegdheid van de rechter. Daardoor gebeurde het tot voor kort sporadisch. Rechters vonden het blijkbaar lastig met jongere kinderen dit gesprek te voeren.

Om hen hierbij te ondersteunen is in 2015 een professionele standaard *kindgesprekken* ontwikkeld, met het doel te komen tot uniformering van de werkwijze bij kindgesprekken in de Gerechtshoven. In de preambule staat dat het doel van het kindgesprek is om uitvoering te geven aan het recht gehoord te worden, zoals dat is vastgelegd in het IVRK. Deze erkenning markeert binnen het civiele recht *“de verschuiving in het denken die het IVRK teweeg heeft gebracht voor kinderen: [van] de benadering van het kind als object waarover wordt beslist naar rechtssubject dat een eigenstandige inbreng heeft in beslissingen die hem of haar aangaan”* (Bruning & Bolscher, 2020, p. 81). Minderjarigen worden hiermee ‘drager van eigen rechten’.

Met de ambitie het hoorrecht voor leerlingen binnen Passend Onderwijs wettelijk te verankeren geeft ook de minister van onderwijs uitvoering aan dit beginsel uit het IVRK dat dus al veel eerder in de Nederlandse rechtspraak is doorgevoerd. In het civiele recht staat de ontwikkeling echter niet stil. In 2016 en 2020 verschenen belangrijke rapporten over versterking van de positie van ‘minderjarigen als drager van rechten’ in het Nederlandse recht.

Verdere versterking hoorrecht minderjarigen binnen de rechtspraak

In 2016 verscheen het rapport *Kind en ouders in de 21e eeuw* van de Staatscommissie Herijking Ouderschap. De commissie riep op tot een brede bezinning op de procespositie, waaronder het hoorrecht, van minderjarigen in het familie- en jeugdrecht. Zij adviseerde nader onderzoek te doen naar verlaging van de leeftijd waarop minderjarigen het recht hebben om te worden gehoord en een uitbreiding van de *informele rechtsingang* met betrekking tot gezagskwesaties voor kinderen jonger dan 12 jaar.

Een informele rechtsgang betekent dat elke minderjarige ‘informeel’, via een briefje, een e-mail of een telefoongesprek, rechtstreeks de betrokken rechter vragen kan stellen. Het kan hierbij gaan om vragen als iemand te benoemen die zijn of haar belangen behartigt (een bijzondere curator); het ouderlijk gezag aan te passen; bij de andere ouder te mogen wonen; instellen, aanpassen of stopzetten van een omgangsregeling; of een informatieregeling tussen de ouders vaststellen. De rechter hoeft een informeel verzoek echter niet te behandelen. De bedoeling hiervan is wel minderjarigen onder de 12 jaar meer regie te geven en de mogelijkheid te bieden bij de rechter een procedure af te dwingen zonder daarbij afhankelijk te zijn van hun ouders.

Voor minderjarigen vanaf 12 jaar adviseerde deze commissie de mogelijkheid c.q. wenselijkheid van een *formele rechtsingang* te onderzoeken. Voor een formele rechtsgang heeft de minderjarige een advocaat nodig. Een formeel verzoek van de minderjarige kan gaan om: opheffing van het toezicht van een gezinsvoogd; protesteren tegen een schriftelijke verplichting door de gezinsvoogd; en het verkorten of stoppen van een uithuisplaatsing. Het door de commissie gevraagde onderzoek is breed uitgevoerd en de uitkomsten zijn in 2020 gepubliceerd. Hierover later meer.

De rechtbank van Amsterdam heeft vanaf 2016 in een pilot kinderen vanaf 8 jaar opgeroepen voor een *kindgesprek* waar het ging om zaken als uithuisplaatsing, verhuizing, omgangsregelingen en wijziging hoofdverblijf. Dit is nu staande praktijk geworden, niet alleen in Amsterdam maar ook elders.

Een nieuwe ontwikkeling doet zich voor bij echtscheidingen. In een verzoekschrift tot echtscheiding zijn ouders nu verplicht aan te geven op welke wijze hun kinderen betrokken zijn geweest bij het opstellen van het (verplichte)

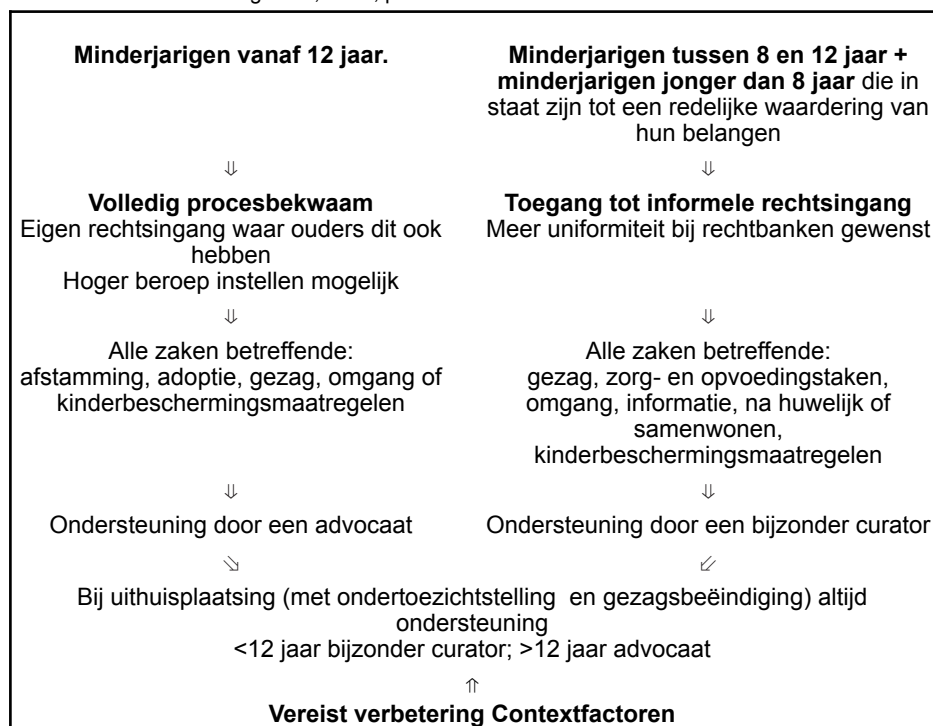

ouderschapsplan voor de rechter (art. 815 lid 4 Rv) (Lieber, 2018). Om hieraan te voldoen voeren ouders een ‘bruggesprek’ met hun kinderen tussen ongeveer 6 en 17 jaar en maken daarvan een kort verslag dat bij het ouderschapsplan gevoegd wordt (Bruning & Bolscher, 2020).

Onderwerpen voor het bruggesprek zijn bijvoorbeeld hoe de ouders met elkaar om blijven gaan; het verblijf van de kinderen bij de beide ouders; het halen en brengen van de kinderen tijdens het wisselen tussen de ouders; hoe de vakanties eruit zien en hoe omgegaan wordt met verjaardagen, vrije tijd (clubs, sport en vrienden), school en schoolkeuze en contacten met familie. Binnen deze civielrechtelijke procedures zijn minderjarigen op dit moment niet bevoegd om zelfstandig als procespartij op te treden. De commissie adviseert om deze mogelijkheid wel te bieden (figuur 1).

Figuur 1. Advies Verbetering Formele en Informele Procesgang Minderjarigen

Bron: Bruning et al., 2020, p. 12

Binnen andere rechtsgebieden mogen zij dat soms wel doen. Binnen het strafrecht bijvoorbeeld is de positie van minderjarigen anders. Als zij strafrechtelijk aansprakelijk zijn (vanaf 12 jaar) komt hen alle bevoegdheden toe die ook aan meerderjarigen in het wetboek van Strafrecht of Strafvordering zijn toegekend, zoals vrije advocaatkeuze, het zwijgrecht en kennis kunnen nemen van alle voor de strafzaak relevante informatie. Kinderen jonger dan 12 jaar kunnen niet strafrechtelijk worden vervolgd.

In het gezondheidsrecht of het arbeidsrecht zijn minderjarigen vanaf de leeftijd van zestien jaar bekwaam om zelfstandig procedures te starten.

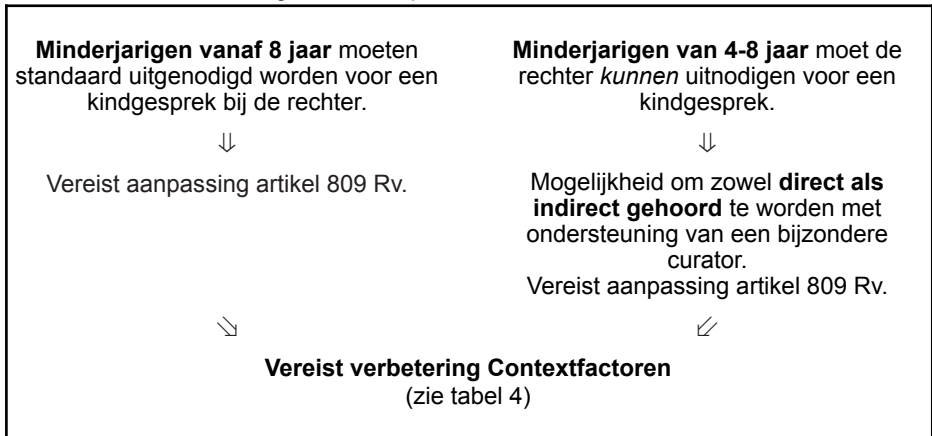
Minderjarigen van 16 jaar en ouder zijn op grond van artikel 1:28 lid 4 van het Burgerlijk Wetboek bijvoorbeeld ook bekwaam om in rechte op te treden (zonder betrokkenheid van hun wettelijke vertegenwoordiger) in zaken die gaan over de wijziging van geslacht in hun geboorteakte. Hetzelfde kan het geval zijn bij adoptiezaken en bepaalde procedures in het kader van een ondertoezichtstelling van de jeugdige.

Bij plaatsing in de gesloten jeugdhulp bijvoorbeeld is een jeugdige vanaf 12 jaar bekwaam om in en buiten rechte op te treden. Voor kinderen jonger dan 12 jaar geldt hetzelfde, mits zij in staat worden geacht de eigen belangen goed in te kunnen schatten en te overzien (art. 6.1.1 lid 2 van de Jeugdwet). Dit betekent dat zij in deze zaken volledig procesbekwaam zijn. Zij kunnen bijvoorbeeld zelfstandig een verweerschrift indienen, getuigen doen horen, verzoeken doen om inzage in en een afschrift van de processtukken te krijgen en desgewenst hoger beroep c.q. cassatie instellen.

Deze voorbeelden illustreren dat er verschil is in rechtspositie van minderjarigen binnen verschillende rechtsgebieden. De onderzoekers (Bruning et al., 2020; Bruning & Bolscher, 2020) concluderen dan ook dat deze verschillen voor hen tot onduidelijkheid leiden en in strijd lijken te zijn met verschillende internationale verdragen en internationale standaarden. Denk hierbij aan het eerder genoemde artikel 12 van het IVRK waarin bewust geen leeftijdsgrens is opgenomen voor het horen van minderjarigen. Zij geven dan ook het advies zowel het procesrecht (figuur 1) als het hoorrecht van minderjarigen te verbeteren (figuur 2).

Figuur 2. Advies Verbetering Hoorrecht Minderjarigen.

Bron: Bruning et al., 2020, p. 10

De gegeven voorbeelden uit de rechtspraak maken duidelijk dat er in bepaalde omstandigheden en situaties nogal wat gevraagd en verwacht wordt van minderjarigen. Hen wordt veel autonomie en eigen regie toegekend en zij worden serieus genomen, zelfs al op jonge leeftijd. De tendens is binnen verschillende rechtsgebieden de leeftijd waarop minderjarigen worden gehoord en gebruik kunnen maken van een informele rechtsingang, verder te verlagen.

De verwachting is dat ook binnen Passend Onderwijs gediscussieerd gaat worden over de leeftijd waarop leerlingen hoorrecht krijgen. De vraag of met name jonge leerlingen, of leerlingen met een (ernstige) verstandelijke beperking in staat zullen zijn hun opvattingen en overtuigingen goed over te brengen, dat wil zeggen hun stem te laten horen en inzicht te geven in hoe zij de situatie beoordelen, zal ongetwijfeld gesteld worden. Deze vraag is voor jongere kinderen in het onderzoek naar versterking van de positie van minderjarigen in het civiele recht al onderzocht. De belangrijkste uitkomsten komen in de volgende paragraaf aan de orde.

De stem van minderjarigen – Pedagogische en neuropsychologische inzichten en afwegingen

Peper en Smeets (2020) hebben een literatuuronderzoek gedaan naar de mate waarin minderjarigen, in staat zijn in rechterlijke procedures de eigen opvattingen en overtuigingen kenbaar te maken. Specifiek keken zij naar de actuele pedagogische en neuropsychologische kennisbasis over de receptie en verwerking van informatie door kinderen jonger dan 12 jaar.

Zij concluderen dat er onder wetenschappers consensus is over de positieve effecten van participatie van minderjarigen in juridische procedures. Minderjarigen voelen zich meer gewaardeerd, hun zelfvertrouwen groeit en hun autonomie neemt toe als naar hen geluisterd wordt. Als dit niet gebeurt, voelen zij zich gefrustreerd en machteloos. Dit kan leiden tot minder vertrouwen in hun omgeving en in volwassenen in het algemeen en tot gedragsproblemen, zoals externaliserend en ongewenst gedrag en angst en depressie die mogelijk aanhouden tot in de volwassenheid.

Minderjarigen accepteren een beslissing sneller als zij gehoord zijn, zelfs als het besluit niet overeenkomt met hun verwachting. Participatie wordt echter ook als spannend, stressvol en belastend ervaren. Die ervaring betekent echter niet dat minderjarigen zelf af zouden zien van meepraten, meedoen en bijdragen. Het gaat immers over voor hen belangrijke thema's met vaak directe en grote gevolgen voor henzelf en hun leven nu en later.

Maar wat mag je hierbij van kinderen jonger dan 12 jaar verwachten? Op welke leeftijd kunnen zij goed meepraten en meebeslissen? Een welke attitude en vaardigheden hebben zij hiervoor nodig?

Hoorrecht en leeftijd

Een belangrijke markering die Peper en Smeets (2020) aanbrengen in hun studie is de start van de lichamelijke volwassenwording rond het 8^e of 9^e levensjaar. Parallel aan dit proces verloopt de adolescentie, *“een langgerekt proces van gedragsveranderingen die leiden tot geestelijke volwassenheid”* rond de leeftijd van 23 jaar (p. 132). Het kunnen ervaren van autonomie is een belangrijk onderdeel van dit proces: *“Het gevoel zelf een eigen keuze, dus meer controle te hebben lijkt ook ‘beschermend’ te werken op het brein”* (p.

133) tot uiting komend in een positief effect op emotieregulatie en beslisgedrag. Minderjarigen reageren beter op stressvolle situaties, zoals voor het eerst deelnemen aan een kindgesprek met de rechter, wanneer zij het gevoel hebben een zekere mate van controle te hebben. Het gevoel van controle wordt groter wanneer zij vooraf goed geïnformeerd zijn over hoe het eraan toegaat en waarover en hoe (bijvoorbeeld in kindvriendelijke en begrijpelijke taal) er gesproken wordt. Het daarentegen niet serieus nemen van minderjarigen kan leiden tot minder zelfvertrouwen en een verlaagd zelfbeeld.

Wat betreft het wel of niet actief mee kunnen doen aan deze kindgesprekken door heel jonge kinderen vonden Peper en Smeets dat *“de ontwikkeling van het begrijpen en produceren van complexe zinnen meestal enige tijd vóór de tweede verjaardag van het kind begint en grotendeels is voltooid rond de leeftijd van vier jaar”* (p. 137). Daarbij gaat het algemeen taalbegrip vooraf aan het spreken van taal. Het verwoorden van een *eigen mening* en betekenis geven aan de eigen emoties of gevoelens is echter veel moeilijker.

Zij constateren dat de verschillen tussen kinderen aanzienlijk zijn: sommige vierjarigen kunnen dat al prima; anderen hebben hier op 12 jaar nog moeite mee. Zij vonden ook dat zesjarige kinderen al goed in staat zijn de bedoelingen en emoties van andere mensen te begrijpen. Vierjarigen kunnen weliswaar al goed hun mening onderbouwen met argumenten, maar zij lijken gevoelig voor groepsdruk en loyaliteitsconflicten (naar één van de ouders bijvoorbeeld). Rond de leeftijd van 8 jaar begrijpen kinderen echter al dat je tegelijkertijd zowel positieve als minder positieve emoties kunt hebben over een zaak of een persoon.

Belangrijk lijkt het om aan heel jonge kinderen duidelijk te maken dat zij ook ‘ik weet het niet’ mogen zeggen. Alles wegend komen de auteurs tot de conclusie dat, waar het het civiele recht betreft, *“het aannemelijk [is] dat kinderen vanaf 8 jaar in staat zijn om hun mening te vormen en vervolgens verbaliseren tijdens een kindgesprek”* (p. 139). Uitdrukkelijk stellen zij echter dat dit *niet* betekent dat nog jongere kinderen niet uitgenodigd moeten worden voor een gesprek. Vanaf kleuterleeftijd zijn zij immers in staat hun mening kenbaar te maken.

Procespositie en leeftijd

Een tweede deel van het literatuuronderzoek van Peper en Smeets (2020) ging over de vaardigheden die minderjarigen nodig hebben om een *eigen rechtsingang* te starten. Aspecten die meewegen bleken bijvoorbeeld de motivatie en wil om mee te doen en bij te dragen (autonomie laten zien); weerbaar zijn en over veerkracht beschikken; de mate van gevoeligheid voor stress, groepsdruk of beïnvloeding door derden; empathisch vermogen; communicatievaardigheden en executieve functies.

Een aantal executieve functies sprongen eruit, zoals *“het vermogen tot plannen en vooruitdenken, het overzien van consequenties van beslissingen, het afwegen van verschillende argumenten en het kunnen onderdrukken van ongewenst gedrag (impulscontrole)”* (p. 139). De ontwikkeling van deze executieve functies laat vooral tussen het 10^e en 15^e levensjaar een zeer sterke groei zien. Een deel van de kinderen onder de 10 jaar vindt het vooral lastig hun impulsen te beheersen. Toch zijn sommige kinderen van 8 jaar hier al prima toe in staat.

Hun conclusie is dan ook dat kinderen vanaf 4 jaar heel goed hun mening kunnen geven. Kinderen vanaf 6 jaar kunnen al goed het perspectief van een ander meenemen en vanaf 8 jaar hebben kinderen al zoveel begrip van gespreksregels dat zij een kindgesprek kunnen voeren met de rechter. Uitdrukkelijk wijzen de auteurs daarbij op de grote individuele verschillen tussen kinderen.

De informatie uit de vorige paragrafen is samengevat in tabel 3

Tabel 3. Spreekvaardigheden en Begripsvermogen Minderjarigen

Leeftijd	Spreekvaardigheden en begripsvermogen	Aandachtspunten
4 jaar	Begrijpt en produceert complexe zinnen. Is goed in staat de eigen mening te verwoorden.	Mogelijk niet-gewenste beïnvloeding door ouders/andere volwassenen. Wellicht bescherming nodig tegen druk, bij loyaliteitsconflicten en het geven van een gestuurde mening.
6 jaar	Kan al goed het perspectief van een ander innemen.	Contextfactoren optimaliseren (zie tabel 4).
8 jaar	Kan complexere teksten lezen en begrijpen en zich al goed verplaatsen in een ander.	Mogelijk niet-gewenste beïnvloeding door leeftijdgenoten. Ondersteuning door een advocaat. Contextfactoren optimaliseren (zie tabel 4).
12 jaar en ouder	Bezit de vaardigheden een eigen mening te geven en te onderbouwen en zelfstandig besluiten te nemen en is hiermee volledig procesbekwaam.	

Algemeen:

Het IVKR kent alle minderjarigen het recht toe mee te praten en mee te beslissen over alle zaken die hun leven, welzijn en welbevinden beïnvloeden.

Het meepraten en meebeslissen kan spanning en stress oproepen. Niet gehoord worden en niet mee mogen doen leveren echter nog meer spanning en stress op. Bovendien verschilt de gevoeligheid voor stress sterk van persoon tot persoon.

Minderjarigen van een bepaalde leeftijd laten onderling grote verschillen zien. Dit betekent dat we voorzichtig moeten zijn met het hanteren van strikte leeftijdsgrenzen.

Relationele factoren: minderjarigen en volwassenen in interactie

Het VN Kinderrechtencomité wijst er in haar General Comment No. 12 par. 29. op (UNCRC, 2009) dat naast leeftijd, relationele factoren een rol spelen en bijdragen aan de oordeelsbekwaamheid van een kind. Het gaat dan om volwassenen die op een vriendelijke en voor de minderjarige toegankelijke manier informatie kunnen en willen verstrekken, hen ondersteunen bij het oefenen met voor jezelf spreken en opkomen en, vanuit het perspectief van de minderjarige, adequate en relevante ondersteuning op het verlangde moment.

Door volwassenen worden nogal eens de criteria ‘competentie’, ‘capaciteit’ en ‘rijpheid’ gehanteerd om kinderen juist *niet* te horen. Daly (2018) zegt dat zij hierbij voor kinderen vaak een hogere standaard hanteren dan voor volwassenen. Het VN-verdrag Handicap van 2006 bijvoorbeeld focust op de ondersteuning die nodig is zodat alle personen met een beperking, kinderen én volwassenen, keuzes kunnen maken, beslissingen kunnen nemen en waarborgen hebben dat hun belangen en wensen gerespecteerd worden. De uitdaging om meepraten en meedoen mogelijk te maken, ligt bij de volwassene. Daly (2018) pleit dan ook (p. 83-84) voor ‘*autonomy support*’, zodat zij hun mening kunnen vormen en beslissingen kunnen nemen waarmee hun belangen gediend zijn.

Bij Passend Onderwijs kunnen we denken aan besluiten om wel of niet te verwijzen naar een andere onderwijssetting of het inzetten van een bepaald programma om gedrag te beïnvloeden. Vooral minderjarigen die het risico lopen op uitsluiting of achterstelling lopen verhoogd risico om niet gehoord te worden. We kunnen hierbij denken aan de leerlingen die binnen Passend Onderwijs extra ondersteuning nodig hebben, maar ook aan vluchtelingkinderen, kinderen van wie de ouders het Nederlands niet goed beheersen, kinderen die opgroeien in armoede en kinderen die te maken krijgen met de gespecialiseerde jeugdzorg (UNCR, 2009).

Naar deze laatste groep heeft Van Bijleveld (2019) bij de jeugdbescherming in de regio Amsterdam promotieonderzoek gedaan naar hun participatie. Zij constateert dat de betrokken professionals allemaal de noodzaak van participatie van kinderen onderschrijven, maar dat bij de uitvoering van hun beschermingswerk hier vaak niet zoveel van terecht komt. Zij verklaart dit mede door het kindbeeld van waaruit deze volwassenen werken. Dit wordt gedomineerd door het idee dat deze kinderen kwetsbaar en afhankelijk zijn en dat zij dus vooral beschermd moeten worden tegen bijvoorbeeld stress. Zij vond dat:

- de betrokken minderjarigen weinig invloed hadden op de beslissingen die genomen werden;
- de betrokken professionals het ingewikkeld vonden om om te gaan met de complexe dynamiek van participatie en protectie, waardoor participatie van minderjarigen er nogal eens bij inschoot; en
- dit versterkt werd doordat deze professionals een te sterke voorkeur leken te hebben voor verbaal communiceren waardoor al snel

machtsongelijkheid ontstond tussen hen en de minderjarigen met wie zij werkten.

Haar advies aan deze professionals is meer aandacht te hebben voor de eigen onbewuste handelingen, drijfveren en het kindbeeld dat zij hanteren.

Er lijkt een te groot verschil te bestaan tussen *weten dat* meepraten en meedoen belangrijk is voor kinderen en het *daadwerkelijk in de praktijk brengen* hiervan. Kritische reflectie op de eigen impliciete opvattingen en overtuigingen en vormen van intervisie kunnen helpen het laatste dichterbij te brengen.

Het tot nu besprokene illustreert dat minderjarigen, en zelfs heel jonge kinderen, heel goed in staat zijn mee te praten over thema's en besluiten die invloed hebben op het leven dat zij leiden. Dat is ook echt nodig. Een deel van hen krijgt hier immers al op jonge leeftijd mee te maken, zoals bij asielprocedures en echtscheidingszaken, en binnenkort ook binnen Passend Onderwijs.

Het is dus belangrijk dat kinderen al vanaf jonge leeftijd leren hoe zij dit het beste kunnen doen. Het onderwijs heeft hierin een belangrijke taak. Onderwijsprofessionals kunnen leerlingen helpen al op jonge leeftijd de kennis, vaardigheden en attitude te verwerven die hiervoor nodig zijn door de school te gebruiken als oefenplaats. De gelegenheid krijgen om mee te praten, mee te doen en bij te dragen heeft immers een positieve invloed op de competentieontwikkeling van minderjarigen en draagt bij aan hun welzijn en welbevinden.

De uitdaging ligt bij de volwassenen die met hen werken. Enerzijds moeten zij beschikken over een waaier aan communicatievaardigheden ten behoeve van een zeer diverse groep minderjarigen en anderzijds hebben zij kennis nodig van ontwikkelingspsychologie, gecombineerd met een attitude die minderjarigen en hun recht op autonomie serieus neemt (European Commission, 2010, par. 67-69).

Contextfactoren die de rechtspositie van minderjarigen faciliteren

Wanneer minderjarigen betrokken zijn bij een rechtszaak wordt steeds meer gelet op een kindvriendelijke rechtsgang en het gebruik van kindvriendelijke taal om hun participatie te ondersteunen en hun toegang tot bijvoorbeeld informatie te optimaliseren.

Hiervoor is in de eerste plaats nodig dat minderjarigen goed op de hoogte zijn van de rechten en mogelijkheden die zij hebben, hoe zij die kunnen benutten en wat er van hen verwacht kan worden (Peper & Smeets, 2020). Bij de afronding van een zaak is het belangrijk dat zij in toegankelijke taal geïnformeerd worden over de uitkomsten, de mate waarin met hun belangen rekening is gehouden en wat er met hun stem is gedaan.

We zien dan ook dat er steeds meer gewerkt wordt met oproepbrieven in voor minderjarigen begrijpelijke taal, rekening houdend met hun leeftijd. Aan het einde van een kindgesprek met de rechter krijgen jonge kinderen soms een evaluatieformulier waarop zij met smileys aan kunnen geven hoe zij het gesprek hebben ervaren. Tijdens deze gesprekken wordt steeds meer gebruik gemaakt van kindvriendelijke ruimtes die door kinderen als niet intimiderend of vijandig worden ervaren.

Voor de gesprekken trekt de rechter ook meer tijd uit dan voorheen. Voor minderjarigen ouder dan 12 jaar ongeveer 20 minuten en jonger 30 minuten. De rechter ziet daarbij vaak af van het dragen van een toga wegens de mogelijk intimiderende werking ervan. Wat ook helpt is als de rechter het gesprek op ooghoogte met het kind voert aan een ronde tafel.

De rechter zal tijdens het gesprek anticiperen op mogelijke loyaliteitsconflicten met betrekking tot, bijvoorbeeld, de ouders of één van de ouders. Soms zijn loyaliteitsconflicten niet eens aan de orde maar vinden minderjarigen zelf dat zij het best in staat zijn een oordeel over de situatie te geven. Zo zegt één van de geïnterviewde minderjarigen: *“Soms denken ouders te weten wat hun kind wil en wat het beste is voor het kind. Dit kan achteraf flink tegenvallen”* (Smeets, Bruning, De Boer, & Bolscher, 2020, p. 211).

Dit alles kan eraan bijdragen dat ook meer jonge kinderen gebruik gaan maken van hun hoorrecht. Of, zoals één van de rechters uit de

Amsterdamse Pilot het verwoordde: “*Er is een tijdje geweest dat we dachten er komen er maar drie tot vier per maand, het zal niet zoveel impact hebben. Het liep op een gegeven moment op tot acht per maand. We zitten nu gemiddeld maandelijks op zes à zeven 8 tot 12-jarigen die komen*” (Smeets et al., 2020, p. 211).

Tabel 4 geeft een samenvatting van de adviezen ter verbetering van de contextfactoren, met het doel het hoorrecht en het procesrecht van minderjarigen te verbeteren.

Tabel 4. Contextfactoren

Kindvriendelijkheid

- Nader onderzoek is nodig naar wat precies verstaan wordt onder ‘kindvriendelijk’.

Voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting

- Algemene, kindvriendelijke informatie over het kindgesprek en de formele procespositie is beschikbaar (bijvoorbeeld door voorlichtingsfilmpjes).
- Een volwassene, heeft voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting, in kindvriendelijke taal heldere informatie gegeven over wat er gaat gebeuren.
- Minderjarigen worden op een kindvriendelijke wijze opgeroepen.

Tijdens het kindgesprek en de zitting

- Wachtruimtes en ruimtes waar het kindgesprek plaatsvindt zijn kindvriendelijk.
- Men is alert op en heeft aandacht voor onaangekondigde ontmoetingen van minderjarigen met andere betrokkenen in een procedure.
- Er is voldoende tijd beschikbaar voor het kindgesprek.
- Rechter die kinderen horen hebben een training gevolgd en worden regelmatig bijgeschoold.

Na afloop van het kindgesprek en de zitting

- De rechter informeert de minderjarige over de rechterlijke uitspraak en de betekenis ervan voor hem/haar.
- De rechter maakt duidelijk op welke wijze de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing.
- Kindvriendelijke rechtspraak moet worden aangemoedigd.

Advies Verbetering Contextfactoren Kindgesprekken

Bron: Bruning et al., 2020, p. 13

De transfer naar Passend Onderwijs

Eenvoudig gezegd zou je uit het voorgaande af kunnen leiden dat als het hoorrecht voor minderjarigen in de rechtspraak mogelijk is, dit ook mogelijk moet zijn binnen Passend Onderwijs. Ook binnen Passend Onderwijs kunnen leerlingen – net als daarbuiten in bijvoorbeeld de rechtspraak - te maken krijgen met complexe en voor hen ingrijpende beslissingen.

Het is daarom belangrijk voor alle leerlingen dat zij al op jonge leeftijd leren hoe zij dat op een goede manier kunnen doen. Het onderwijs is hiervoor een meer dan geschikte oefenplaats, mits we de stem van de leerling serieus nemen, er gewicht aan toekennen.

In het huidige onderwijs zien we denk ik eenzelfde variatie als in de rechtspraak: op sommige scholen is het luisteren naar leerlingen vanzelfsprekend, op andere scholen nog niet. Soms maken scholen onderscheid naar leeftijd: jongere leerlingen zijn hier nog niet toe in staat; de bovenbouwleerlingen of leerlingen in het voortgezet onderwijs bijvoorbeeld wel. Wanneer wel met leerlingen wordt gesproken, bijvoorbeeld in kindgesprekken, kun je je ook afvragen in welke mate de leerlingen echt serieus worden genomen. Staan de uitkomsten al vast of heeft de leerling de mogelijkheid die mede te bepalen of daarin zelfs de lead te hebben?

Het VN-Kinderrechtencomité (UNCRC, 2009, par. 28) zegt hierover: *“simply listening to the child is insufficient; the views of the child have to be seriously considered when the child is capable of forming her or his own views”*. Hierbij is belangrijk ons te herinneren uit het eerste deel dat leeftijd hierbij niet doorslaggevend is.

Minderjarigen die gehoord zijn hebben uiteraard ook het recht te horen wat er met hun inbreng is gedaan, wat de invloed ervan is geweest op het besluit dat is genomen: *“The feedback is a guarantee that the views of the child are not only heard as a formality, but are taken seriously”* (UNCRC, 2009, par. 45).

De Kinderombudsman (2020) vat het zo samen: *“Alle kinderen hebben recht op onderwijs dat passend is (art. 28 IVRK). Het doel van het onderwijs is een zo volledig mogelijke ontwikkeling van een kind (art. 6 en 29 IVRK), op basis van gelijke behandeling en gelijke kansen (art. 2 IVRK), met het belang van het kind als eerste overweging bij alle beslissingen over*

onderwijs (art. 3 IVRK) en met respect voor de mening van het kind (art. 12 IVRK)”.

Leerlingen binnen Passend Onderwijs en interprofessioneel samenwerken

Als onderdeel van haar evaluatie van Passend Onderwijs heeft de Kinderombudsman (2020) leerlingen die extra ondersteuning krijgen op school gevraagd naar hun ervaringen.

Zij concludeert dat wat betreft hun participatie in het onderwijs nog wel wat verbeteringen mogelijk zijn. Leerlingen zijn bijvoorbeeld niet altijd tevreden over de hulp die zij krijgen, vooral als die van partijen buiten de school komt. Voor hen (en ook hun ouders) is niet altijd duidelijk wie bepaalt welke ondersteuning nodig en gewenst is, of zij wel mee mogen praten en of hun mening er echt toe doet. Zij vinden ook dat leraren over het algemeen nog te veel aandacht hebben voor wat niet goed gaat of niet lukt en dat zij soms te weinig begrijpen waarom leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben.

Voor deze leerlingen geldt meestal dat de extra ondersteuning niet alleen gegeven wordt door hun leraar, maar vaak ook door andere, gespecialiseerde professionals, die soms ook werken in andere organisaties dan de school. Dit maakt het niet alleen voor de samenwerkende professionals moeilijker om tot gemeenschappelijke besluitvorming te komen.

Ook voor de betrokken leerlingen en hun ouders is het een stevige uitdaging hun stem te laten horen en gehoor te krijgen. Het is lastig om de beschikking te hebben over alle relevante en noodzakelijke informatie die ook nog eens in begrijpelijke taal en in een toegankelijke vorm is gepresenteerd. De leerlingen zijn hierin het meest kwetsbaar: *“De rechten en belangen van het kind zijn namelijk minder goed geborgd in [de Nederlandse] wetgeving en beleid dan de belangen van onderwijsorganisaties en ouders”* (Kinderombudsman, 2020, p. 15).

Je zou kunnen zeggen dat leerlingen, in het algemeen, al vanaf de start met 1-0 achterstaan. Het niet mogen participeren heeft duidelijke consequenties voor het zelfbeeld en het zelfvertrouwen van leerlingen zagen we al eerder.

De Kinderombudsman constateert dat wanneer kinderen niet goed gehoord worden, de geboden ondersteuning vaak niet adequaat is of

ontoegankelijk blijft: “Wanneer er meerdere partijen betrokken zijn bij besluiten, speelt dit knelpunt des te meer. Hierdoor blijven de behoeften van kinderen vaak onderbelicht in de besluitvorming over de ondersteuning” (p. 44).

Het Kinderrechtenverdrag en het VN-verdrag Handicap verplicht de samenwerkende professionals om de inbreng van leerlingen serieus te nemen. De verdragen geven hierbij geen leeftijdsgrenzen. Ook heel jonge kinderen hebben in het onderwijs het recht gehoord te worden, bijvoorbeeld wanneer een handelingsplan of een ontwikkelingsperspectiefplan (OPP) wordt opgesteld.

Samenwerken vanuit dit perspectief stelt dan ook specifieke eisen aan de competenties van de betrokken professionals. Het gaat om professionals die, waar het gaat om het horen en mee kunnen doen van leerlingen en hun ouders, bereid zijn:

- de ervaringskennis van leerlingen en ouders te waarderen en te gebruiken;
- gewicht toe te kennen aan hun stem;
- meerdere perspectieven en zienswijzen een plaats te geven, in de eerste plaats die van de leerlingen zelf;
- vakjargon zoveel mogelijk te vermijden en voor leerlingen en ouders begrijpelijke en toegankelijke taal te gebruiken. Immers het gebruik van jargon kan een intimiderende werking hebben en kan vooral de participatie van kinderen belemmeren, maar zeker ook die van hun ouders (Peper & Smeets, 2020; Schuman & De Vries, 2020; Van Zaal, Deckers, & Schuman, 2018).

Een dergelijke vorm van samenwerken, waarin de stem van leerlingen en ouders serieus wordt genomen, wordt *interprofessioneel samenwerken* genoemd. Het onderscheidt zich van multidisciplinair samenwerken door een dialoog met als basis de gelijkwaardigheid van alle betrokkenen, inclusief de leerling, en het gezamenlijk werken aan doelen die op dat moment het meest relevant zijn vanuit het perspectief van de leerling zelf en de ouders.

Het is belangrijk het meedoen en bijdragen van de leerling te zien als een leerproces waar we op school niet vroeg genoeg mee kunnen beginnen. De voorbeelden uit het recht bieden inzichten in wat kan helpen. Het gaat vooral

om een mindset om dit leerproces serieus te nemen. Het kritisch onderzoeken van de eigen impliciete opvattingen en overtuigingen over wat kinderen wel of niet mogen en kunnen lijkt daarin wezenlijk.

Dit zelfonderzoek is nodig om na te gaan of niet vooral onze 'kindbeelden', waarin leerlingen die bijvoorbeeld extra ondersteuning krijgen, vooral kwetsbaar zijn en nog niet beschikken over de rijpheid of de capaciteiten om mee te doen, ons in de weg staan dit leerproces met de leerlingen te doorlopen.

Leerlingen serieus nemen betekent elke mogelijkheid aangrijpen, van jongs af aan, om hen te leren, te helpen, te ondersteunen en te stimuleren om zelf regie te nemen en actief mee te denken en beslissingen te nemen over oplossingen en aanpakken die voor hen werken (Schuman & De Vries, 2020).

Het uiteindelijke doel is dat de leerling heeft geleerd achter het stuur van de eigen ontwikkeling plaats te nemen: persoonsgestuurde toekomstplanning. Ondersteuning op maat kan dit proces faciliteren en stimuleren. Hulpmiddelen die de leraar hierbij kunnen ondersteunen, zijn bijvoorbeeld: de Cirkel van welbevinden, de Kindtool positieve gezondheid, en Dit ben ik op één bladzijde (Schuman & De Vries, 2020).

Daarbij weten we dat de verschillen tussen leerlingen groot zijn. Sommige leerlingen, zoals leerlingen met ernstig verstandelijke en meervoudige beperkingen zullen hierbij altijd veel ondersteuning en hulp nodig hebben, bijvoorbeeld van hun ouders, hun leraren of van jeugdzorgprofessionals. Maar ook voor deze leerlingen is het belangrijk om waar maar enigszins mogelijk, zelf keuzes te kunnen maken en eigen regie te voeren en autonomie te ervaren. Dat is goed voor hun welzijn en hun welbevinden.

Voor de professionals is de uitdaging een goed beeld van deze leerlingen te krijgen door goed observeren en de ervaringskennis van ouders en voor de leerling belangrijke andere personen optimaal te benutten (Schuman & De Vries, 2020).

Sommige leerlingen beschikken al op heel jonge leeftijd over deze vaardigheden, zoals bepaalde executieve functies, om volwaardig mee te doen; anderen hebben daar meer tijd voor nodig.

Voor alle leerlingen geldt echter, zoals één van de kinderen uit ons onderzoek naar arrangementen Passend Onderwijs aangaf: *"Niemand kent mij beter dan ik mijzelf. Als ik ouder word, ga ik meedoen met het grote werk*

[het multidisciplinair overleg]. *Praten over mijzelf en school, en de school waar ik naartoe ga*" (Schuman & De Vries, 2020, p. 222).

Een pleidooi voor het horen van alle leerlingen in het onderwijs en het realiseren van het hoorrecht voor leerlingen die binnen Passend Onderwijs, om wat voor reden dan ook, extra ondersteuning, begeleiding en/of zorg nodig hebben. Een pleidooi om niet alleen te luisteren naar leerlingen, maar hen te leren - en hen te ondersteunen - mee te doen.

Bronnen

Bij het alfabetiseren op auteursnaam is getracht recht te doen aan de culturele context van auteurs en hun voorkeuren. Hierbij worden zoveel mogelijk de eigen voorkeur van auteurs gevolgd en de principes zoals geformuleerd door de IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions). <https://www.ifla.org/node/4953>

Dit betekent dat een Nederlandse auteur Jan de Wit en een Vlaamse auteur Pol De Smet in de literatuurlijst zullen worden opgenomen als: - De Smet, P. - Wit, J. de. In de lopende tekst zullen deze namen worden geschreven als De Smet en De Wit.

- Bijleveld, G.G. van (2019). *Dealing with the interplay of child image, protection and participation. A critical reflection on the essence of child participation in child protection services*. Dissertatie Amsterdam VU.
- Bruning M.R., Smeets, D.J.H., Bolscher, K.G.A., Peper, J.S., & De Boer, R. (2020). *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen : Wolf Legal Publishers 2020.
- Bruning, M.R., & Bolscher, K.G.A. (2020). Juridische analyse van de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen'. In: Bruning et al. (2020). *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.
- Committee on the Rights of the Child (2009), *General Comment No. 12. The right of the child to be heard*, UN Doc CRC/C/GC/12. Geraadpleegd op 11-01-2021, van <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>.
- Daly, A. (2018). No Weight for Due Weight? A Children's Autonomy Principle in Best Interest Proceedings. *International Journal of Children's Rights* 26(1), p.61-92.
- European Commission (2010). *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice. Building a Europe for an with children*. Straatsburg: European Commission.
- Harris, P. & Manatakis, H. (2013). *Children's Voices – A principled framework for children and young people's participation as valued citizens and learners*. Adelaide: Government of South Australia.

- Lieber, J.H. (2018). De rechter en de taal van het kind. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 40(6), p.172-179.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2020). *Verbeteraanpak Passend Onderwijs en route naar inclusiever onderwijs*. Kamerbrief 04 november 2020, referentienummer 25992965. Geraadpleegd op 15-12-2020, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/11/04/kamerbrief-eva-luatie-en-verbeteraanpak-passend-onderwijs>.
- Onderwijsraad (2020). *Steeds inclusiever*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Peper, J.S. & Smeets, D.J.H. (2020). Inzichten vanuit de pedagogische wetenschappen en de neuropsychologie. In: Bruning, M.R. et al. (2020) *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*. Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.
- Schuman, H. & De Vries, P. (2020). *Passend Onderwijs in de praktijk. Kernthema's en casuïstiek*. Utrecht: Perspectief Uitgevers.
- Schuman, H. (2020). Verplichtende verdragen en verschuivende paradigma's. *Sardes Special, Perspectief op inclusief in het onderwijs*, 26, p.34-40.
- Smeets, D.J.H., Bruning, M.R., De Boer R., & Bolscher, K.G.A (2020). Praktijkonderzoek naar ervaringen met de civiele procespositie van minderjarigen. In: Bruning, M.R. et al. (2020). *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*. Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.
- Staatscommissie Herijking ouderschap (2016). *Kind en ouders in de 21ste eeuw*. Den Haag: Staatscommissie Herijking ouderschap.
- United Nations (1989). *Convention on the Rights of the Child*. Geraadpleegd op 15-12-2020 van <https://www.ohchr.org/Documents/Professionalinterest/crc.pdf>.
- United Nations (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol*. Verkregen op 15 december 2020 via <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.
- United Nations Convention on the Rights of the Child (2009). *General Comment No. 12. The right of the child to be heard*. Geneve: United Nations.
- Zaalen, Y. van, Deckers, s., & Schuman, H. (2018). *Handboek Interprofessioneel Samenwerken in Zorg en Welzijn*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Over de auteur

Dr. Hans Schuman is werkzaam als hoofddocent aan het Seminarium voor Orthopedagogiek in Utrecht en is als onderzoeker verbonden aan Heliomare in Wijk aan Zee, dat professionele aandacht biedt aan jongeren en volwassenen met een dreigende of aanwezige handicap, door revalidatie, arbeidsintegratie en onderwijs. Zijn expertise is inclusief onderwijs in nationaal en internationaal perspectief.

E-mail: hans.schuman@hu.nl ; h.schuman@heliomare.nl